

ISSN 2073-333X
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

№5/6 2020

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

АХМЕТ ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІ

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Батырбаев Н. М. ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ РАДИАЦИЯЛЫҚ ЛАСТАНУДАН ҚОРҒАЙТЫН ҚҰҚЫҚ НОРМАЛАРЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	21
Батырбаев Н. М. ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ ТУРАЛЫ ЗАҢДАРДАҒЫ ҚОЛАЙЛЫ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ИЕ БОЛУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	25
Есеналиев А. Е., Тоханова Р. Ж. ШАРУАШЫЛЫҚ ЖҮРГІЗУ МАҚСАТЫНДАҒЫ ЖЕРЛЕРГЕ ЖЕКЕ МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗДЕРІ.....	28
Мирзаев Ш. Ш. ПРАВОВЫЕ СРЕДСТВА КАК ИНСТРУМЕНТЫ ДЕЙСТВИЯ ПРАВА.....	31
Муратаев С. А., Тулаганова Ш. Х. ВОПРОСЫ ДОСУДЕБНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПУБЛИЧНО-ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИИ В УЗБЕКИСТАНЕ: НА ПРИМЕРАХ АДМИНИСТРАТИВНОГО И УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА	36
Нақыпов Б. И., Дадажанова М. К. ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА АҚПАРАТТЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҢ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛЕНУІ	42
Накипов Б. И., Жаксылыкова Н. Д. КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТИИ РЕЛИГИОЗНОГО ФАКТОРА И ЕГО ДЕТЕРМИНАЦИЯ	47
Нақыпов Б. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР АРАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	52
Пошанов Н. Н. ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАҚЫЛАУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРАТЫН МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ	57
Пошанов Н. Н. ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАҚЫЛАУДЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	63
Пошанов Н. Н. МЕМЛЕКЕТТІК ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ҰЙЫМДЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ ...	69
Чекмарев В. В., Сутбаева Р. О. НЕГІЗГІ ТЕОРИЯЛЫҚ КОНЦЕПЦИЯЛАР ЖӘНЕ МОДЕЛЬДЕР: ӘЛЕУМЕТТІК-ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫН ТАЛДАУДА ҚОЛДАНУ	74

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Абдиханова Н. А., Намен Қ. Ә. КАТЕГОРИЯ МОДАЛЬНОСТИ: ПОНЯТИЕ, ВИДЫ И СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ МОДАЛЬНОСТИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ	78
Ағабекова Ж. А. АДАМ ПСИХОЛОГИЯСЫНДАҒЫ АНТРОПОНИМДІК КЕҢІСТІК.....	84
Адилбекова Э. С. Абдураимова З. Н. ÖZBEK TÜRKÇESİNDEVE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ATASÖZLERİNİN TARİHİNE BİR BAKIŞ.....	90
Адилбекова Э. С., Аблаева Р. Б., Асанова З. Ж. HOCA AHMET YESEVİ HİKMETLERİNİN TARİHİ GELİŞİMİ.....	95
Aitbayeva N. K., Berkinbay S. B. ER TOSTIK AND BEOWULF: COMPARATIVE ANALYSIS OF TWO PEOPLE LEGEND.....	99
Aitbayeva N. K., Yeshmurat G. K. THE USAGE OF STYLISTIC DEVICES IN "VANITY FAIR" BY W. THACKERAY AND "ULPAN" BY G. MUSIREPOV	104
Айтбаева Н. Қ., Купешова А. Ж. ТАБУ МЕН ЭВФЕМИЗМДЕРДІҢ СИНОНИМ ТУДЫРУДАҒЫ РОЛІ	108
Айтбаева Н. Қ. ЖЫЛҚЫ МАЛЫНА ҚАТЫСТЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАР МЕН НАНЫМ-СЕНИМДЕР ЖӘНЕ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ АЙНЫМАС БІР БӨЛШЕГІ.....	112

Ахметова Ж. А., Аблаева Р. Б. ҰЛЫ АБАЙДЫ ТАҢУ ЖӘНЕ ТАҢЫТУ АРНАЛАРЫ	116
Балтабаева Д. Е., Аширбекова Л. А., Хамидова Ш. Х. ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДА «ЕР АДАМ» ШЕҢБЕРІНДЕГІ ТІРКЕСТЕР	124
Бейсембаева С. Б., Ералиева А. Е., Сембаева Г. П. БІЛІМ БЕРУДІ ЖАҢАҚАТУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ПЕДАГОГТЫҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒАСЫ	128
Бейсембаева С. Б., Ералиева А. Е., Таджибаева Ж. С. ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	132
Бейсембаева С. Б., Купешова А. Ж. КИНЕСИКАЛЫҚ КОМПОНЕНТТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АУЫЗША СӨЙЛЕУДЕ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ	136
Бейсенбеков Ж. Ж., Ауелбеков Е. Б. ОҚУШЫЛАРҒА ДҮНИЕНІ КӨРКЕМ ТАҢЫТУДА ПЕЙЗАЖ ЖАНРЫН ПАЙДАЛАНУ	141
Бекжан О. Д. УКРАИНАДАҒЫ МАНЫЧ ӨЗЕНІНЕН ТАБЫЛҒАН КӨНЕ ТҮРКІ РУНА ЖАЗУЫНЫҢ МАҒЫНАСЫ	145
Бердалиева Р. Ш., Абдурахман Н. С., Усенова Н. А. НЕВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА	149
Бердалиева Р. Ш., Минайдарова М. Е., Калматаева Б. М. ОСОБЕННОСТИ СОМАТИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ	155
Berdaliev R. Sh., Mihanova J. B., Igilikova G. I. NONVERBAL COMMUNICATION IN THE CONTEXT OF MENTAL DIFFERENCES OF COMMUNICANTS	160
Burkitbayeva M. A. SOME EFFECTIVE APPROACHES TO TEACHING ENGLISH INTERROGATIVE SENTENCES	163
Дилдабекова А. К., Киясова К. К. ОПУЩЕНИЯ И ДОБАВЛЕНИЯ КАК ПРИЕМЫ ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ ДЕФОРМАЦИИ	168
Ергөбекова Ж. С. ЭПИКАЛЫҚ ОНОМАСТИКАЛЫҚ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ	173
Еркибаева Г. Г. ФОРМИРОВАНИЕ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ – УСИЛЕНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА	176
Жалмаханов Ш. Ш., Маретбаева М. Ә., Толысбаева Ә. Т. АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ КӨСЕМ СӨЗДЕРІНДЕГІ ТІЛ МӘСЕЛЕСІ	182
Жалмаханов Ш. Ш., Маретбаева М. Ә., Толысбаева Ә. Т. «КӨП МАҒЫНАЛЫ СӨЗ» ҰҒЫМЫ МЕН ТЕРМИНІНІҢ ТҮСІНДІРІЛУ ТАРИХЫНАН	188
Kasymbekova A. K. COMPARISON OF USING TROPES IN ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES	193
Кайырбаева Ж. К., Барбосынова К. Т. ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АКЦЕНТУАЦИЯ МӘСЕЛЕСІ	197
Мансұров Н. Б., Темірханов Б. Н. АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ТАҚЛИДИ ИМАН ТАНЫМЫ	202
Махатаева М. Айдоғмуш Ә., Сартбаева Д. АБАЙДЫҢ «ҚАРА СӨЗДЕРІ» МЕН ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ АУДАРМАЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	209
Raikhanova L. K., Zhumataeva S. N. AHMET BAYTURSUNULI VE ESERLERİ	214
Sagdullaev I. I., Alaydarova A. DIALOGUE AS A SIGNIFICANT COMPONENT OF COHERENT SPEECH	221
Sagdullaev I. I., Atakhanova R. USING THE TECHNIQUE OF DRAMATIZING A FAIRY TALE WHEN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE	225
Sagdullaev I. I., Shadmanova A. METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS FOR THE USE OF FICTION ENGLISH LITERATURE IN ENGLISH LESSONS	229
Толысбаева А. Т., Жалмаханов Ш. Ш., Жундибаева А. К. «АБАЙТАНУ» КУРСЫН ОҚЫТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	233
Толысбаева А. Т., Жалмаханов Ш. Ш. М. ҚАШҚАРИДЫҢ «ДИУАН ЛҰҒАТ АТ-ТҮРК» СӨЗДІГІ МЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ОРТАҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ДЫБЫСТЫҚ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ФОНОМОРФОЛОГИЯСЫ	238
Толысбаева А. Т., Маретбаева М. Ә., Жалмаханов Ш. Ш. М. ҚАШҚАРИДЫҢ «ТҮРКІ ТІЛДЕРІ СӨЗДІГІ» – ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫ ТАРИХЫ МЕН СӨЗ ТӨРКІНІНІҢ ДЕРЕККӨЗІ	245

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР – ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ – HUMANITARIAN SCIENCES

Zhaksybayeva A., Dauliyeva G. R., Yeraliyeva A. Y.

METHODOLOGICAL APPROACHES TO ASSESS THE EFFECTIVENESS OF PUBLIC ADMINISTRATION OF THE DIGITAL ECONOMY251

Қаратышқанова Қ. Р., Жандарбек З. З.

ӘБУ МАНСҰР ӘЛ-МАТУРИДИ МЕН ҚАЗАҚ АҚЫН-ЖЫРАУЛАРЫНЫҢ АЛЛАНЫҢ БОЛМЫСЫ МЕН ИМАНҒА ҚАТЫСТЫ ПАЙЫМДАУЛАРЫ.....255

Moldatayev K.

NUH TUFANI ÜZERİNE BAZI ARAŞTIRMALAR261

Тұрсын А. Т., Бекбулатова Э. Р., Абдрахманова Г. М.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ САНАСЫН ГЕРМЕНЕВТИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРТТЕУ.....265

Шауенов Д. Ш., Назбекова С. Т.

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДІН МӘСЕЛЕСІ269

Шынпейіс Г. П., Ашықбаева Г. Д.

ҚАЗАҚ ДӘСТҮРІНІҢ ДІНМЕН ҰШТАСА ДАМУЫ –РУХАНИ ЖАҒЫРУДЫҢ ТІРЕГІ.....275

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Ботақараев Ә. Т., Жүсіпбаев М. Т.

ҚАЗАҚ АҢЫЗДАРЫНДАҒЫ ҚОРҚЫТТЫҢ АЛАТЫН ОРЫНЫ281

Ералин Қ., Алпамысова А.

ЭТНОДИЗАЙНЕРЛЕР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ СӘНДІК БЕЙНЕЛЕУ ӘДІСТЕРІ.....284

Елеуов С. Е., Шаханбаев М. Н.

ҚАЗАҚТЫҢ ҚОЛДАНБАЛЫ ҚОЛ ӨНЕРІНДЕГІ ОЮ ӨРНЕКТЕРДІҢ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ301

Ибраева А. У.

САХНА САЙЫСЫ БАРЫСЫНДА БІЛІМГЕРДІҢ ПСИХОФИЗИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ДАМУЫ295

Кулетова Ұ. А.

ТІЛ ТЕХНИКАСЫ МЕН СӨЙЛЕУ ШЕБЕРЛІГІНІҢ ҮЙЛЕСІМДІЛІГІ.....298

Мусаев Ж. Е.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ XIX-XXI ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖЫРШЫЛЫҚ-ЖЫРАУЛЫҚ, АҚЫНДЫҚ ДӘСТҮРІНІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ.....301

Нұрланова Ұ. Н.

КОМПОЗИЦИЯСЫНЫҢ ЕРЕЖЕЛЕРІ МЕН ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ.....307

Оспанов Б. Ж.

СЫР БОЙЫНДАҒЫ ЖЫРАУЛЫҚ ДӘСТҮРДІҢ ҚОБЫЗ АСПАБЫМЕН ҮНДЕСТІГІ.....311

Сәдібек А. К., Есеналиева Д. Б.

ҚОЛӨНЕР– АТАДАН БАЛАҒА ҚАЛҒАН МҰРА314

Сейтметов К. М.

ҚАЗАҚ ТЕАТРЫНЫҢ АЛҒАШҚЫ ҚОЙЫЛЫМДАРЫНДАҒЫ АКТЕРЛІК ШЕБЕРЛІК.....318

Сейтметова А. М.

РӨЛДІ ОРЫНДАУ БАРЫСЫНДА ЗЕЙІН ШЕҢБЕРІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ323

Якуб А.

ҚАЗАҚТЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ЖИНАЛУЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУІ.....326

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ –INFORMATION

ABOUT AUTHORS329

ЖАЛМАХАНОВ ШАПАҒАТ ШАРАПАТҰЛЫ

ф. ғ. д., профессор,
Қарағанды медицина университеті

МАРЕТБАЕВА МАРИНА ӘБІЛЖАНҚЫЗЫ

ф. ғ. к., доцент,
Қарағанды медицина университеті

ТОЛЫСБАЕВА ӘДЕМАУ ТҰРДЫБАЙҚЫЗЫ

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

«КӨП МАҒЫНАЛЫ СӨЗ» ҰҒЫМЫ МЕН ТЕРМИНІНІҢ ТҮСІНДІРІЛУ ТАРИХЫНАН

Түйін: Мақалада «көп мағыналы сөз» ұғымы мен терминінің тілдік құбылыс ретінде тіл білімінің тарихында қарастырылуының тарихына шолу жасалады. Шолу қазақ тіл білімінде, түркі тілдері лингвистикасында, түркітануда, орыс және алыс шетел тіл туралы ілім мамандарының пікірлерін ой елегінен өткізуге арналған. Авторлар «көп мағыналылық» құбылысының лингвистикалық және лингвистикалық емес себеп-салдарлары, типтері мен түрлері, қолданылуы мен қызметі жайлы анықтамалар мен теориялар, көзқарастар мен бағыттар сараланып, аталмыш құбылыстың тілдік, тілдік емес табиғатын түсінуді, түсіндіруді мақсат еткен. Авторлар «көп мағыналылық» құбылысының лингвистикалық және лингвистикалық емес себеп-салдарларын, типтері мен түрлерін, қолданылуы мен қызметі жайлы анықтамалар мен теорияларды, көзқарастар мен бағыттарды саралай келе, аталмыш құбылыстың тілдік, тілдік емес табиғатын түсінуді, түсіндіруді мақсат еткен. Қорыта келе, адамның қатынас құралы қандай сан қилы болса, оның бір ғана бірлігі көп мағыналы сөздер сондай күрделі деген тұжырым жасайды.

Түйін сөздер: көп мағыналы сөз, полисемия, лингвистер.

ИЗ ИСТОРИИ РАССМОТРЕНИЯ ТЕРМИНА «МНОГОЗНАЧНОЕ СЛОВО»

Резюме: В статье рассматривается история термина многозначное слово, как одного из сложных явлений в языке. Обзор охватывает труды ученых казахского языкознания, лингвистики тюркских языков, тюркологов, русских и специалистов дальнего зарубежья и анализируются основные проблемные вопросы полисемии. Авторы проводят аналитику путем выявления лингвистических и не лингвистических причин и последствий приемлемые природе языковой единицы. А также целью является лингвистический обзор в разных определениях и теориях, взглядах и направлениях, определение типов и видов, использование и функционирование вышеназванного понятия. В итоге авторы приходят к выводу о том, что многозначное слово так же многогранно как средство общения человечества.

Ключевые слова: многозначное слово, полисемия, языкознания.

FROM THE HISTORY OF THE TERM «POLYSEMANTIC WORD»

Summary: The article discusses the history of the polysemouse word, as one of the complex phenomena in the language. The review covers the works of scholars of Kazakh linguistics, linguistics of Turkic languages, Turkologists, Russians and foreign specialists and analyzes the main problematic issues of the polysemy. The authors conduct analytics by identifying linguistic and non-linguistic causes and effects that are acceptable to the nature of the language unit. And also the goal is a linguistic review in different of types, the use and functioning of the above concepts. As a result, the authors conclude that a polysemantic word is as multifaceted as a means of communication between mankind.

Key words: polysemouse, phenomena, linguistics.

«Көп мағыналы сөз» терминін тұтастай түсіну үшін «сөз», «мағына», «көп» категорияларының лингвистикалық анықтамаларына қысқаша шолу жасаған жөн. Тіл білімінде сөзге бес түрлі: 1) тіл мен ойлаудың байланысына, 2) оның тілдік жүйедегі орнына негізделген, 3) сипаттама, 4) жалпылаушы, 5) қызметтік анықтамалар. Сөз ма-

ғынасына үш түрлі: 1) қатынастық (реляциялық), 2) қызметтік (функциялық), 3) заттық (субстанциялық) анықтамалар беріледі. Сөзге берілген анықтамалардан сөздің басты қызметі негізінен лексикалық мағына беру де, лексикалық мағынаға берілген анықтамалардан мағынаның басты қасиеті атауыштық құндылығы екенін түйіндеуге

болады. Біз сөзге берілген сипаттамалық, яғни сөз бір бүтін тұлға ретінде ұғым не зат таңбасы болып, басқа сөздермен грамматикалық қатынасқа түсуі керек деген анықтаманы, мағынаға берілген субстанциялық, яғни мағына дегеніміз дыбыстық кешенге бекітілген ақиқат өмірдің нәтижесі деген анықтаманы негізге алдық.

Лингвистер зерттеулерін қорыта келіп, сөздің көп мағыналы болуының: 1) заттың бір не бірнеше сипатының басқа затқа, әсіресе, жаңадан танылған затқа ұқсауынан, бастапқы зат атауынан, кейінгі зат атауының туындауы не ауысуы; 2) тілдің сөз байлығының жетіспеуі «сөз саны шектеулі де, заттар көп» (Аристотель) деген экстралингвистикалық, лингвистикалық себептері бар екенін көреміз. Таныс заттың дәстүрлі атының жаңа затқа қойылуы адам психикасының табиғи қасиеті, ұқсату, салыстыру арқылы, белгіліден белгісізге қарай танылады. Бұл себептер көп мағыналы нақты түбір зат есімдердерге де тән.

Сөз мағынасының өзгеруінің (кеңеюі, көбеюі, тарылуы, көмес-кіленуі, жаңаруы, жойылуы, ауысуы, тұрақталуы), жоғарыда атап өткеніміздей, себептері мен жолдары, өзгеру сипаттары мен механизмдері тіл білімінде басы ашық мәселелер. Дегенмен полисемияға анықтама беруде зерттеушілер үш түрлі бағыт ұстанады. Бірінші бағыт өкілдерінің (К. С. Аксаков, Н. П. Некрасов, В. А. Звегенцев) сөздің көп мағыналылығын жалпы мағына немесе тілдік инварианттардың сөйлеудегі варианттары деген тұжырымдарын Е. Р. Курилович, С. Д. Кацнельсон зерттеулері, лексикография практикасы жокқа шығарып отыр. Екінші бағытты ұстанушылар А. А. Потебня, Л. В. Щерба, М. Арсеньева, Т. Р. Строева, А. П. Хамзина көп мағыналы сөздің әрбір жеке мағынасын жеке сөз деп омонимиямен қос қабат қарастырады. Үшінші бағыттағылар Р. А. Будагов, М. П. Муравицкий, У. Вейнрейх көп мағыналы сөз тілдік единица, сондықтан ол контекст арқылы жасалмайды және оған байланысты да емес дейді. Жоғарыдағы түрлі бағыт өкілдерінің пікірлерін тұжырымдасақ, біріншіден, көп мағыналы сөз мағыналары контекст арқылы жасалмағанмен, контексте айқындалады. Контекстің айқындауыштық рөлі мағыналардың синсемантикалығынан емес, бір таңбамен, ортақ дыбыстық комплекспен белгіленетіндігінен. Ал мәндер үшін контекстің айқындауыштық рөлі олардың атауыштық қызметінің контекстік ситуацияда ғана жасалатындығынан, автосемантикалы болмауынан. Екіншіден, көп мағыналы сөз құрамындағы мағыналар басқа зат-құбылыстарға атау, сондықтан дербес сөз (лексема) қызметін толық атқара алады.

Полисемия мен омонимияның ара қатысы, айырмашылығы турасында ғалымдар этимологиялық және тарихи негіздерге сүйенетін екі қарама-қарсы бағытқа бөлінеді. Біз бұл мәселеде этимологиялық негізге, яғни В. И. Абаевтың: «Полисемия омонимияға, омонимия полисемияға ешуақытта айналмайды» деген [1] кесімді пікірін ұстанбақпыз. Өйткені омонимия – фонетикалық, тіпті графикалық құбылыс, полисемия – семанти-

калық тектестік. Яғни омоним сөздер формалық қана, синоним сөздер мазмұндық қана бірлікте болса, полисемалық сөздер – формалық та, мазмұндық та бірліктегі құбылыс.

А. А. Реформатский ғылым дамуын материал жинақтау – ретсіздік кезеңі; түрлі сипаттағы материалдарды реттеу, классификациялау – плюрализм кезеңі; қордаланған материалдарды жүйелеу – монизм кезеңі деп бөледі [2]. Көп мағыналы сөз проблемасының зерттелуі тұрғысынан алғанда, қазақ тіл білімі қазір монизм сатысында тұр. Оған шолу жасағалы отырған тілші ғалымдарымыздың еңбектері айғақ. Ол еңбектерде сөз мағынасының түрлері, олардың бір-бірімен ара қатысы, айырмашылығы, сөздікте берілуі, лексикалық мағына мен стильдік қолданыс, омонимия мен полисемия құбылыстарының ерекшелігі сияқты сауалдар жеке-жеке сөз етіледі. Жарты ғасырға жуық мерзім ішінде жарық көрген ғылыми-зерттеу еңбектерде ымыралы ортақ шешімдер де, қым-қиғаш қайшылықты пікірлер де баршылық. Бұл мәселелер бойынша С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев, Ғ. Беғалиев, К. Аханов, Ә. Болғанбаев, Т. Қордабаев, Р. Барлыбаев, Б. Хасенов, Ш. Мұхамеджанов, Р. Садықбековтер елеулі зерттеулер жүргізді. Ә. Болғанбаев «Сөз мағынасы жөнінде» деген еңбегінде лексикалық мағынаның негізгі, туынды, ауыспалы деген үш түрін көрсетеді. Ал І. Кеңесбаев тура (еркін немесе атауыштық), ауыспалы (еркін емес немесе туынды атауыштық), фразеологиялық шартты, мағыналық және қолданыстық, реңкті деп төрт түрге бөледі. Алғашқы тура және ауыспалы дегендер тіл фактісі болғандықтан, мағына түрлері де, соңғы фразеологиялық шартты, мағыналық және қолданыстық реңк деген түрлерге жіктеуін мақұлдауға болмайды. Себебі сөз фразалық тіркес компоненті болғандықтан, сөз семантикасы емес, сөз тіркесі не фразеологиялық семантика, мағыналық, қолданыстық реңк болғандықтан, стилистика аспектісінде қаралуы қажет. Сонымен қатар олар сөйлеу фактісі, сондықтан сөз мағынасының түрі емес, сөз мәнінің ғана түрі бола алады. Түйіндей айтсақ, І. Кеңесбаев В. В. Виноградовтың мақаласының [3] ізімен сөздің атауыштық қызметі мен құндылығын есепке алмаған. Яғни А. А. Потебняның «екі мағына – екі сөз» дегенін [4] полисемияға катысты алсақ, екі зат — екі мағына. Р. Барлыбаев сөз мағынасын негізгі, тұрақты, контекстік, абстрактылы, көп мағыналы, омонимия деп жіктейді. Тұрақты мағына дегені — «негізгі мағынадан өрбісе де ауыс мағынадан алыстап, ауыстың қасиеті күңгірттеніп, дербестік ұғымға, мағынаға ие болған туынды, номинативті мағына». Бұл мағынаның түрінің негізгі белгісі тұрақтылық қана емес, туындылық, атауыштық, сондықтан «туынды атауыш мағына» дегенмен алмастырудың негізі жоқ. Контекстік мағына деп отырғаны «сөзге жеке адамдардың өзінше арнайы мән бере қолдану стилінен туған сипаттағыш мағына» [5]. Бұл жерде Р. Барлыбаев сөз мағынасы мен сөз қолданыс арасына теңдік белгісін қойып отыр. Мағынаның келесі бір түрі

— абстрактылы мағына. Бірақ автор абстрактылы, конкретті деп мағына емес, зат-құбылыстардың табиғи күйі жіктелетінін ескермейді. Біздің пайымдауымызша, кез келген құбылысты саралағанда не гносеологиялық тегі, не лексикалық-грамматикалық тобы, не атауыштық қызметі негіз болуы шарт. Қазақ тіл білімінде фразеологиялық шартты, мағыналық және қолданыстық реңк (І. Кеңесбаев), контекстік мағына (Р. Барлыбаев) және стильдік көп мәнділік (Н. Сауранбаев) деген түрлі терминдермен аталып жүрген құбылысты отандық тіл білімінде қалыптасқан дәстүрге сүйене отырып, мән (смысл) (мәннің соны және сирек қолданыс, экспрессивті және эмоционалды реңк деген екі түрі бар) деген терминмен атаған жөн. Сөз, сөз мағынасының анықтамасы, сөз мағынасының түрлері, полисемия мен омонимия, ауыспалы мағына, оның жасалу жолдары, сөздің көп мағынаға ие болуының алғы шарты жайында Т. Қордабаев жалпы және қазақ тіл білімі тұрғысынан сөз етеді [6]. Сөзге беріліп келе жатқан алуан түрлі анықтамаларды қорыта келіп, жеке қолдануға болатын, мағынаны я ұғымды білдіретін тілдің мағыналы бөлшегі деген анықтама береді. Сөздің ең негізгі қызметі атауыштық қызмет екенін атап өтеді. Лексикалық мағынаны тура (туынды), келтірінді мағына деп екі түрге бөледі. Этимологиялық жағынан төркіндес, лексикалық-грамматикалық жағынан әр басқа сөздер полисемиялы сөз болмайды. Өйткені сөз шығуы жағынан төркіндес болып, әр сөз табына жататын болса, конверсия болар еді. Н. Сауранбаев сөздің көп мағыналылығын омонимдік көп мәнділік, стильдік көп мәнділік деп жіктейді. Омонимдік көп мәнділік деп сөздің жеке тұрғандағы, стильдік көп мәнділік деп түрлі контексте өзгеруін айтады [7]. Омонимдік көп мәнділік – сөздің көп мағыналылығы, полисемия, стильдік көп мәнділік – сөздің көп мәнділігі.

Келесі бір қыдыру мәселе көп мағыналы сөздің жасалу жолдарына байланысты. Ә. Болғанбаев полисемия метафора, метонимия, синекдоха, калька арқылы жасалады деп көрсетсе [8], Р. Садықбеков көп мағыналы сөз жасаудың метафоралық, метонимиялық және функционалды жолдары болатынын дәлелдейді [9]. Ш. Мұхамеджанов бұл тәсілдерді ауыспалы мағына жасаудың [10, 84], Р. Барлыбаев сөз мағынасының кеңеюінің тәсілдері деп тұжырымдайды [5]. Демек метафора, метонимия, синекдоха — сөз мағынасының өзгеруінің (кеңеюі, тарылуы, көбеюі, ауысуы және т. б.) тәсілдері. Н. Сауранбаев пен Г. Бегалиевтердің «Қазақ тілінің грамматикасы» атты оқу құралында «қазақ тіліндегі сөздердің көпшілігі бір мағыналы емес, көп мағыналы, яғни кейбір сөздердің бірнеше мағынасы болады. Мұндай тұлғасы бір әр түрлі сөздерді омоним дейміз» [7] деген анықтама ғана кездеседі. Қысқаша шолудан, гносеологиялық жағынан бірінші кезекте сөз болуы қажет, сөздің көп мағыналылығы нендей дәйектемелер негізінде пайда болатыны, лексикалық-тақырыптық топтарға жіктелу заңдылықтары, көп мағыналы сөз құра-

мындағы мағыналардың түрлері мен байланыс сипаттарының арнайы қарастырылмағандығын көруге болады.

Диахрониялық тұрғыдан алғанда, лексикалық мағынаның түрлерге жіктелуі – мазмұндық-денотаттық анализ, көп мағыналы сөз – лексикалық мағына түрлерінің мағыналық-семиотикалық синтезі. Оған Ә. Т. Қайдаровтың қазақ тіліндегі бір буынды түбірлер мен негіздердің семантикалық құрылымының жалпыдан жекеге, бүтіннен бөлшекке қарай дамуда болатынын, олардың түрлі ұқсастықтар мен жақындықтар нәтижесінде ауыспалы мағыналар жасайтынын, олар тілде кейде негізгі атауыш мағынамен қатар, кейде оны ығыстырып қолданылады деген қорытындылары дәлел. Бір буынды түбірлер мен негіздердің семантикалық құрылымына полисемия тенденциясы да тән. Полисемия құрамы екеуден бесеуге дейін, кейде одан да көп мағыналарды қамтиды деп тұжырымдайды. Ғалым бір түбірлі морфемадан жасалған мағыналар жиынтығы олардың бір-бірімен мағыналық сабақтастықта болуында ғана емес, *семантикалық құрылым* жасауында екенін қазақ тіл білімінде алғаш рет ескертеді [11]. Бұл зерттеушінің бір буынды түбірлер мен негіздерге салыстырмалы-тарихи әдіс бойынша ретроспективалық талдау жасау нәтижесінде жасаған тұжырымдары. Біздің мақсат — көп мағыналы сөздің мағыналық құрамының қазіргі қалпын қарастыру. Түркі тілдеріндегі синкретизм, корреляция, конверсия, полисемия мәселелері Н. К. Дмитриевтің, Н. А. Баскаковтың, Б. М. Юнусалиевтің, Э. Р. Тенишевтің, А. М. Шербактың, Э. Н. Наджиптің, Ж. М. Гузеевтің, Е. З. Қажыбековтің, К. Сейдакматованың және Б. И. Татаринцевтің еңбектерінде тарихи аспектіде зерттеледі.

Теория – практикалық ақиқаттың жиынтығы, практика — ақиқат критерийі. Бұл аксиоманы семасиология теориясы мен лексикография практикасына да қатысты айтуға болады. Қазақ тіл біліміндегі сөздіктің семантикалық-лексикографиялық сауалдарына арналған еңбектер, аймақтық лексикографияға арналған монографиядан басқалары негізінен белгілі бір сөз табының сөздіктерде берілуі жайында, сөздікке нұсқау, қазақ лексикографиясының тарихына, деншілігі сөздіктердің жарық көруіне байланысты жазылған рецензиялар мен сын мақалалар болып келеді.

Түсіндірме сөздікте сөзге төмендегідей төрт түрлі сипаттама беріледі: формалық, морфологиялық, семантикалық, стилистикалық. Үшінші, мағыналық сипаттама, сөз мағынасын түсіндіру, оны түрлерге жіктеу, оларды лұғаттық мақалада орналастыру мәселелерін қамтиды. Жалпы филологиялық сөздіктердің басты мақсаты – сөз мағынасын түсіндіру. Сөздіктердегі барлық қиындықтар көп мағыналы және көп мәнді сөздерді түсіндіруден туындайды. Кейбір ғалымдар бұл мәселенің шешілмеуін лексикография теориясының практикасынан артта қалып келе жатқандығымен, яғни қазақ тілі лексикография теориясы бойынша ғылыми еңбектердің әлі де аз екендігі

байқалады. Түркі тілдерінің ішінде тұңғыш рет он томдық түсіндірме сөздік жасаған лексикографтарымыздың «Нұсқауға» ғана сүйенгендігі тағы мәлім.

Түсіндірме сөздіктің «Сөздікті пайдаланушыларға жөнеуіндегі»: «Сөздің негізгі мағынасы тірек-таяныш саналады да, оның қосымша және ауыспалы мағыналары соңынан келеді» [12, 25] деген нұсқау сөздікте үнемі орындала бермейді. Көп мағыналы термин, кәсіби сөздердің қандай принцип негізінде берілуі керектігі туралы да ештеңе айтылмайды. Қазақстан ғалымдары сөздік жасаумен көптен бері айналысып келе жатқанмен, оның негізгі қағидаларын, әдісі мен әдістемесін күні бүгінге дейін зерттеп, белгілі бір тұжырымға келмегендігін, оның тәжірибелері мен қорытындылары, теориялық жағы «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасау тәжірибелері» деген жинақта бірінші рет сөз болады. Зерттеу объектімізге тікелей қатысты мақалада сөз мағынасын ашудағы кемшіліктер атап көрсетілгенмен, оларды келешекте болдырмаудың ғылыми-практикалық жолдары ұсынылмайды.

Лексикографияның практикалық мәселелері түркологияда алғаш рет 1956 жылы Баку қаласында өткен мәжілісте сөз болып, онда әзірбайжан, қазақ, түркімен, татар тілдерінің түсіндірме сөздіктерін құрастыру принциптері талқыланды. А. А. Оруджев мағына анықтамасы, мағыналарды саралау, мағыналық реңк және сөз қолданыс, ауыспалы мағына анықтамасы деген семантикалық-лексикографиялық мәселелерді теориялық тұрғыда әзірбайжан тілінің материалында негіздесе, түркімен лингвисті С. Алтаев өз еңбегінде [13] түркімен лексикографиясы тарихына шолу жасай отырып, сөздіктегі сөздердің семантикалық, грамматикалық, стилистикалық сипаттамаларын тарамдап талдайды. Түркімен тілінің фактілері мағынаны:

- тура (еркін немесе атауыш), ол бастапқы және жанама мағыналар деген түрлерге бөлінеді;

- ауыспалы (еркін емес немесе туынды атауыш) мағына;

- жетекші және шартты мағына реңктері және сөз қолданысы деген түрлерге жіктеуге негіз беретінін дәлелдейді [14, 9-11].

Түсіндірме сөздіктің семантикалық-лексикографиялық мәселелерін өзбек тіл білімінде И. Хамдамова, қырғыз тіл білімінде Д. М. Муратәлиевалар қарастырды.

Көптеген еңбектерде лексикографияның кейбір мәселелері немесе жекелеген түркі тілдері қамтылса, Ж. М. Гузеевтің еңбектері түркі тілдерінің түсіндірме сөздіктерінің жалпы және негізгі де көкейтесті жайларын қозғайды. Ж. М. Гузеев көп мағыналы сөздің мағыналық құрамын жетекші және туынды мағына деп бөледі. Басқа мағыналар жетекші мағынадан туындайды, сондықтан туынды мағыналар төмендегіше бөлінеді: 1) еркін емес мағына (фразеологиялық байлаулы; шартты мағына; синтаксистік шартты, байланысуы шектеулі); 2) ауыспалы мағына (төркіні

ауыспалы, нағыз ауыспалы); 3) арнаулы мағына; 4) стилистикалық бояулы мағына (қолданыс, мағыналық реңк); 5) диалектілік мағына.

Көп мағыналы сөздің мағыналық құрамын жетекші (бастапқы-первичное) және туынды (кейінгі-вторичное) мағына деп бөлуі мағынаның шығу төркіні бойынша классификациялауы болса, туынды мағынаның бірінші түрінің, «еркін емес мағына» деп аталуынан көрініп тұрғандай, тілде парадигмалық, синтагмалық дербестігі жоқ категория. «Стилистикалық бояулы мағына» — сөйлеуде белгілі бір парадигмалық, синтагмалық қатынаста ғана көрінетін контекстік, ситуациялық құбылыс, сондықтан көп мағыналы сөздің мағыналық құрамында дербес мағыналы жеке сөз (лексема) құзырына ие бола алмайды. Төркіні ауыспалы (біздіңше, туынды мағына: *күн* — тәуліктің жарық болып тұратын бөлігі); нағыз ауыспалы (біздіңше, ауыспалы мағына: *түлкі* — қу; *көбелек* — жеңілтек); арнаулы (біздіңше, сараланған мағына: *қазан* — балығы көп көл, теңіз шұңқыры (кәсіптік); *шылау* — лингвистикалық термин (терминдік); диалектілік (*қуық* — шамның шынысы; *тырнақ* — шамның шынысын ұстап тұратын тарбақ қаңылтыр) мағыналар тілде парадигмалық, синтагмалық дербестігі бар, көп мағыналы сөздің құрамдық мүшесі.

Белгілі бір зат-құбылысты таңбалайтын жеке сөз болғандықтан, атауыштық қызметі болады. Бастапқы таңбадан бөлек ұғым, түсінік беретін дербес мағыналы болғандықтан, лексикалық мағына болады. Демек көп мағыналы сөздің мағыналық құрамының мүшесі үшін *дербес мағыналы жеке сөз* болуы керек.

Мағына түрлерін лұғаттық мақалада орналастыру реті туралы бағыттар да әр түрлі. Көп мағыналы сөз мағыналарын лексикографиялаудағы белгілі бір принциптің сақталмауы семасиология теориясының төмендегідей кемшіліктерінен туындайды. Бірінші, сөз бен заттың қатынасын денотаттық қатынасты жоққа шығару, екіншіден, сөз мағынасы мен мәнінің арасына айырым белгі қоймау полисемияны моносемия, моносемияны полисемия ретінде беру, түсіндіру; үшіншіден, грамматикалық семантиканы лексикалық семантикадан, семантикалық сипаттарды стилистикалық сипаттардан айырмау оларды бір-бірімен шатастыруға әкеліп соқтырды. Сөз етіп отырған мәселе турасында Д. М. Мұратәлиева көп мағыналы сөздің мағыналарын анықтау, түсіндіру, олардың орналасу тәртібі сөз мағынасының даму процесімен сәйкес келуі керек деген қорытынды жасайды. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі «бас» сөзінің берілуін: «Бұл жерде сөз мағынасының реті ғана емес, сөздің нақтылықтан абстрактылыққа қарай ішінара даму заңдылығы сақталмаған» деп дұрыс сынға алады [15, 70-76]. С. И. Ожегов: «Сөз мағынасының тарихи ретінің бұзылуы сөз мағынасының бұрмалануына әкеп соғады. Сондықтан алдымен жалпы халықтық тілдегі мағынасын орналастырып, қалған мән-мағыналарын содан соң келтірген жөн» дейді [16]. Н. И. Фельдман да осы көзқарасты ұстанады

[17]. Ж. М. Гузеев те осы пікірді қостай отырып, сөз мағыналары сөздік мақаласында генетикалық принциппен (көне, көнере бастаған, қазіргі мағыналары) орналастыруды ұсынады [18, 33]. К. А. Карулис мағыналардың орын тәртібі таралу және қолданылу деңгейіне қарай орналасуы керек десе [19], С. Алтаев қолданылу деңгейі принципіне сүйенгенді жөн кереді [14, 10]. Х. Касарес төмендегідей ретпен: 1) таралу және қолданылу, 2) ауызекі, 3) ауыспалы, 4) көнерген, 5) арнайы мағыналар деп қарастырады [20, 141].

Бұл мәселеде С. И. Ожегов, Д. М. Мұратәлиева, Н. И. Фельдман, Ж. М. Гузеевтердің тарихы-этимологиялық, генетикалық принципті сақтай отырып, көп мағыналы сөздің мағыналық құрамына енетін ауыспалы мағына негізгі мағынаға арналған лұғаттық мақала құрамында, ал сараланған, диалектілік және туынды мағыналарға жеке-жеке лұғаттық мақала арналып (омоним сөздер сияқты), цифрлармен ерекшеленуі қажет. Омоним тек қана фонетикалық, графикалық сәйкестік болғандықтан, еш белгі қоюдың керекі

жоқ. Неге десеңіз, ауыспалы мағына тілде атауышы бар затқа синоним атауыш қана. Ал туынды, сараланған, диалектілік мағыналар объектілерінің тілімізде басқа атауы жоқ. Жасалуы жағынан туынды болғанмен, қызметі жағынан дербес затқұбылыстардың атаулары. Яғни мағына түрлерін сөздікте орналастыру генетикалық, оларды түрлерге жіктеу атауыштық құндылығы принциптеріне негізделуі керек.

Көп мағыналы сөздің мазмұндық құрылым, мағыналық құрам екендігі, мағыналық құрам дербес мағыналы жеке сөздерден құралатындығы, мағыналық құрамдағы мағыналарды жіктегенде, оларға анықтама бергенде сөздікте орналастыруда генетикалық, этимологиялық принциптерді сақтаудың міндеттілігі оның біртұтас мазмұндық құрылым екендігінен. Жоғарыдағы шолудан байқағанымыздай, көп мағыналы сөз мағыналық құрам ретінде түркологияда да, қазақ тіл білімінде де ішінара мойындалғанымен, оның лингвистикалық статусының белгіленбегендігін көруге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абаев В. И. О подаче омонимов в словаре // Вопросы языкознания. — 1957. - № 3. - С. 31-43.
2. Реформатский А. А. Опыт анализа новеллистической композиции. — М., 1922.
3. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания. — 1953. — № 5.
4. Потебня А. А. Мысль и язык: Хрестоматия по истории русского языкознания. — М. : Высшая школа, 1977. С. 179-204.
5. Барлыбаев Р. Қазақ тіліндегі сөз мағыналарының кеңеюі мен тарылуы. — Алматы: Мектеп, 1963. — 120 б.
6. Қордабаев Т. Тілдің структуралық элементтері. — Алматы: Мектеп, 1973.
7. Сауранбаев Н., Бегалиев Ғ. Қазақ тілінің грамматикасы. — Алматы, 1944. Б. 17-23.
8. Болғанбаев Ә.
9. Садықбеков Р. Проблемы многозначности слов в казахском языке: АКД. — Алма-Ата, 1972.
10. Мухамеджанов Ш. Переносное значение слова в казахском языке. — АКД. — Алма-Ата, 1964.
11. Кайдаров А. Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. — Алма-Ата: Наука, 1986. С. 164-165.
12. Ысқақов А. Көп томдық түсіндірме сөздіктің маңызы мен мақсаты және ғылыми-теориялық маңызы жайында // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (А-Ә). — Алматы: Ғылым, 1974.
13. Алтаев С. Вопросы туркменской лексикографии. — Ашхабад: Ғылым, 1986.
14. Алтаев С. О принципах составления толкового словаря современного туркменского литературного языка // Координационное совещание по вопросу составления толковых словарей тюркских языков: Тезисы докладов. — Баку, 1956.
15. Мураталиева Д. М. О подаче и раскрытии значений слов в толковых словарях (на материале имени существительного) // Советская тюркология. — 1972. - №5. — С. 70-76.
16. Ожегов С. И. Вопросы лексикологии и лексикографии // Лексикология. Лексикография. Культура речи. — М. : Высшая школа, 1974. — С. 228-244.
17. Фельдман Н. И. Об анализе смысловой структуры слова в двуязычных словарях // Лексикографический сборник. — М. : Гос. изд. иностранных и национальных словарей, 1957. — вып. 1. — С. 8-35.
18. Гузеев Ж. М. Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков. — Нальчик: Эльбрус, 1984.
19. Карулис К. А. Толкование значений в некоторых иноязычных толковых словарях // Проблема толкования слов в филологических словарях. — Рига, 1963. — С. 92-101.
20. Касарес Х. Введение в лексикографию. — М. : Иностранная литература, 1958.